

Comparative Study of Locating of Mosques in Cities (Case study: Contemporary Mosques in Tehran)

Mohammadmehdi soroush*

Associate Professor, Department of Architecture, Ha.C., Islamic Azad University, Hamedan, Iran.
soroush@iau.ac.ir

ABSTRACT

Received: 02 May 2025
Revised: 16 May 2025
Accepted: 20 May 2025
Available Online: 10 June 2025

Article type: Research Paper
<https://doi.org/10.82394/sbea.2025.140402121205624>

In the Iranian-Islamic cities, the mosque occupies a special place and has been associated with the civil society of Islam as the most prominent element of Islam. The importance of mosques in Islamic cities was such that if the city had no comprehensive mosque, it did not have urban significance. On the other hand, with the growth of the population and the expansion of the township, the necessity of building mosques in the city was urgent, which led to the construction of many mosques in the city. Therefore, it is important to study the location of mosques in Iranian-Islamic cities in contemporary times. The research method in this research is descriptive-analytical, and the information gathering method is field and library. For review, four contemporary mosques were selected in the city of Tehran (Shahrak-e-Waz Mosque, Hazrat Amir, Tehran University, and Vali Asr). Then, the indexes are analyzed, after analyzing the historical place of the mosques in the Iranian-Islamic city and the resolution of the High Council for Urban Planning and Architecture of the Mosques, and the various dimensions of the mosque's location are expressed. The results of the study showed that the developments of architecture and urbanism in the contemporary period have led to the achievement of restrictions on the criteria for locating the mosque. In some cases, including the Waalser Mosque in terms of closeness to the city of theater, even the location of the mosque has not been observed.

KEYWORDS

Iranian-Islamic city, Locating, Architecture, Mosque

* Corresponding author.

E-mail address: soroush@iau.ac.ir

مطالعه تطبیقی مکان گزینی (شأنیت) مسجد در شهر (نمونه موردی: مساجد معاصر شهر تهران)

محمد مهدی سروش*

دانشیار گروه معماری، واحد همدان، دانشگاه آزاد اسلامی، همدان، ایران.

sorouh@iau.ac.ir

چکیده

در شهرهای ایرانی-اسلامی، مسجد جایگاه ویژه ای را به خود اختصاص داده و به مثابه برجسته ترین عنصر منبعث از دین اسلام از همان ابتدا با جامعه مدنی اسلام همراه بوده است. اهمیت مساجد در شهرهای اسلامی به حدی بود که اگر شهری مسجد جامع نداشت، اهمیت شهری هم نداشت و از طرفی نیز با رشد جمعیت و در نتیجه گسترش پهنه شهرها، لزوم ساخت مساجد در سطح شهر مبرم گشته و موجب ساخت مساجد زیادی در سطح شهرها گشت. از اینرو بررسی مکان یابی مساجد در شهرهای ایرانی-اسلامی در دوره معاصر از اهمیت خاصی برخوردار است. روش تحقیق در این پژوهش، توصیفی-تحلیلی و روش گردآوری اطلاعات به صورت میدانی و کتابخانه ای می باشد. جهت بررسی؛ چهار مسجد معاصر در شهر تهران (مسجد شهرک غرب، حضرت امیر(ع)، دانشگاه تهران و ولی عصر(عج)) انتخاب شدند. سپس شاخص های مورد نظر، پس از بررسی جایگاه تاریخی مساجد در شهر ایرانی-اسلامی و مصوبه شورای عالی شهرسازی و معماری مساجد تحلیل شده و ابعاد مختلف مکان یابی مسجد بیان شده است. نتایج تحقیق نشان داد تحولات معماری و شهرسازی در دوره معاصر منجر به دستیابی تعداد محدودی از معیارهای ارزشمند مکان یابی در مساجد امروزی شده و در برخی موارد از جمله مکان یابی مسجد ولی عصر(عج) به لحاظ مجاورت با تئاتر شهر حتی شأن مکانی مسجد نیز رعایت نشده است.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۱۲

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۲/۲۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۳۰

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۳/۲۰

مقاله علمی پژوهشی

<https://doi.org/10.82394/sbea.2025.140402121205624>

واژگان کلیدی

مکان یابی، مسجد، شهر ایرانی-اسلامی، معماری، معاصر

مقدمه

اسلام با جهان بینی خود، علاوه بر تحول در ساخت اجتماعی، فرهنگی و ایدئولوژیک، ساختار کالبدی-فضایی شهر ایرانی را نیز متأثر کرده است، از اینرو ورود اسلام به ایران مقدمه تغییر در روابط ساختاری در شهرهای ایرانی است. این تأثیر به واسطه ورود عناصری چون مسجد جامع، حسینیه و تکایا شکل جدیدی از روابط متقابل را در ساختار کلی شهر بازتعریف کرده است. "یکی از عوامل تأثیرگذار بر علت وجودی کاربری‌ها نحوه تفکر و اندیشه ساکنین شهر و جهان بینی مسلط بر جامعه می باشد" (گودرزی سروش، ۱۳۹۱: ۱۰۰). توسعه شهری در ایران موجب تغییرات زیادی در ساختار فضایی شهرها شده است. یکی از مهمترین آنها، دگرگونی در روابط میان عناصر شهری و اثرات آن بر ویژگی‌های کالبدی فضایی- عملکردی مسجد می باشد. "در واقع ویژگی اصلی مسجد این است که با همه جوانب زندگی مردم سروکار دارد و به آن‌ها خط و مشی الهی و دینی می دهد" (همتی، ۱۳۸۴: ۱۶۳). "بنابراین نمی توان نسبت به چنین مکان با عظمتی بی تفاوت بود. یکی از مسائلی که در مورد مسجد، حائز اهمیت است، مکان یابی مسجد در بافت شهری است" (زرگر، ۱۳۶۰: ۳۸۶). مسجد همواره در شهرسازی سنتی، در نقطه عطف محیط قرار می گرفت و در منظومه ای از عملکردهای متنوع و آشنا، بخشی از ملزومات حیات جاری شهر قلمداد می شد. "همجواری زندگی مادی و معنوی، موجبات پیوند و دلبستگی اجتماع با فضای مکانی مسجد را فراهم می کرد" (سلطانزاده و همکاران، ۱۳۹۵). توسعه اغلب شهرهای اسلامی و سلسله مراتب موجود در آنها متأثر از مسجد اصلی شهر بوده است در نتیجه، مسجد در ساختار شهر اسلامی به عنوان مهمترین عنصر کالبدی شهر، جایگاه ویژه ای دارد؛ لذا، می توان اذعان نمود که در طول تاریخ معماری و شهرسازی اسلامی، جایگاه مسجد در بافت شهری همواره به صورت منطقی بوده است. همچنین به واسطه نقش و عملکردی که مسجد داشت؛ همواره در شهر ایرانی به عنوان یک نقطه کانونی شناخته شده و از اینرو مکان یابی آن به واسطه همین نقش و کارکردها تعیین شده است. "براساس آموزه های اسلامی، دامنه همزیستی انسان‌ها بسیار گسترده و به اندازه همه انسان‌ها است" (حمزه نژاد و همکار، ۱۳۹۶: ۵۵).

مسجد و همه موضوعات مرتبط با آن همواره زمینه ای ارزشمند برای مطالعه و تحقیق و دست آوردهای پژوهش‌ها و مطالعات می باشد (نقی زاده، ۱۳۹۲). بر این اساس بررسی معیارهای مکان‌گزینی با رویکرد اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و رویکرد هویت بخشی ساختار فضای شهری می تواند به عنوان یک ملاک و معیار در تحلیل دگرگونی آن بکار رود. در این تحقیق ابعاد مختلف مکان یابی مساجد در شهر ایرانی- اسلامی و عصر حاضر بررسی و طبقه بندی شده است که امید است دریچه ای نو به روی مدیران و برنامه ریزان شهری در جهت مکان یابی مساجد بگشاید. "تحقیق و شناخت معماری ایران بخصوص معماری بافت معاصر شهری با بازشناسی ارزش های کالبدی و محیطی همراه است که متأسفانه چنان که باید از گذشتگان به ما منتقل نشده، و سبب بیگانگی نسل طراح کنونی از دستاوردهای استادان هنر معاصر ایران بوده است" (گودرزی سروش، ۱۳۹۲: ۴۴).

پیشینه تحقیق

با اینکه در سالهای اخیر پژوهشهای ارزنده ای درباره مساجد انجام شده و جنبه های گوناگون مسجد در پژوهشهای

مختلف مورد بررسی قرار گرفته، تحقیقات بسیار اندکی درباره مکان یابی مساجد و همچنین درباره شناسایی معیارهای مکانیابی و شأنیت مساجد صورت گرفته است.

عطایی همدانی و همکاران، در مقاله ای تحت عنوان بررسی و الگوشناسی مکان یابی مساجد عصر نبوی در مدینه (مقدمه ای برای دست یابی به اصول مکان یابی مسجد در شهر اسلامی)، به روش تفسیر تاریخی و استدلالی به بررسی شواهد مربوط به ساختار شهرهای قبل از اسلام به ویژه مدینه و شکل گیری نخستین شهرهای اسلامی می پردازند و تلاش می کنند از شیوه مکان یابی مساجد توسط پیامبر در مدینه الگوبرداری نمایند. براساس یافته های این پژوهش، ساختار مدینه قبل از اسلام، ساختار باغ محله ای با محله های پراکنده می باشد. مساجد محلی و مسجد جامع، به صورت سامانه ای هماهنگ با اولویت دادن به وحدت، به وجود طوایف گوناگون اصالت می بخشد. پیامبر (ص) مکانیابی محل سکونت و مسجد را به راهنمایی الهی و توقف شترشان موکول کردند. این مکان حاشیه ای، در انتهای یکی از انشعابات بازار بوده که دسترسی مناسبی از تمام نقاط شهر به مسجد را فراهم می آورد. مراکز متعدد قبیله ای به تدریج به مرکز شهر با محوریت مسجد منتقل گردید. مساجد محلی نیز در موقعیت های خاص احداث و بعدها مرکز محله با محوریت مسجد ایجاد شد. «مسجد النبی» از نظر کالبدی نقش شاخصی در شهر نداشته ولی از نظر عملکردی بسیار نقش مهمی دارد و کاربری های خاص اجتماعی که به قداست مسجد لطمه می زند (عطایی همدانی و همکاران، ۱۳۹۰). آذر و همکاران، در مقاله ای تحت عنوان شناسایی و رتبه بندی معیارهای مؤثر بر مکان یابی مساجد، ابتدا معیارهای مؤثر بر مکان یابی در پژوهشهای پیشین و آثار دینی را مورد بررسی قرار دادند و در ادامه برای وزن دهی معیارها از فرایند تحلیل سلسله مراتبی AHP استفاده نمودند. نتایج حاکی است که ۲۰ معیار اصلی، ذیل چهار گروه معیارهای جمعیتی، مذهبی، شهرسازی و اجتماعی قابل طرح است. در زمینه گروه معیارها به ترتیب معیارهای مذهبی و شهرسازی از درجه اهمیت بیشتری برخوردار شد. شعاع دسترسی، تراکم جمعیت و دسترسی آسان به عنوان مهمترین معیارها در مکان یابی مساجد اولویت بندی شد (آذر و همکاران، ۱۳۹۲). نوریان و همکاران، در مقاله ای تحت عنوان کاوشی در نظام مساجد در کاربری زمین شهر و استخراج معیارهای مکان گزینی آن، با مروری بر اصول طراحی مسجد النبی و تحولات مسجد پس از آن در دوران های مختلف، نقش مسجد مکتب اصفهان در حیات شهری را مورد بررسی قرار داده و با مصاحبه با صاحب نظران اسلامی به معیارهای مکانی مسجد پرداخته اند. این پژوهش سعی خود را در تدوین معیارها و شاخص های مکانی مسجد به منظور کارآیی در برنامه ریزی کاربری زمین، نیز شاخص های طراحی شهری و ملاحظات اجرایی در طراحی کالبدی و ساخت بنای مسجد دارد. سپس اصول سلسله مراتب، مرکزیت، قلمرو، دسترسی، تجمع، قبله به عنوان معیارهای برنامه ریزی شهری و اصول وحدت، تمرکز، تفوق و سادگی را در قالب شاخصهای طراحی شهری و اصل نخستین بنا را در چارچوب ملاحظات اجرایی پیشنهاد می دهد (نوریان و همکاران، ۱۳۹۳). خدائی و خزاعی، در مقاله ای تحت عنوان ارزیابی مکان گزینی مسجد محله ای در راستای تقویت ساختار هویتی محلات به عنوان مکانی برای سکونت با ارزیابی مکان گزینی مساجد محله ای براساس شاخصهای مطلوبیت، سازگاری و آسایش، میزان دستیابی محلات به ساختار هویتی به عنوان مکانی برای سکونت را بررسی نمودند و با ارائه مدلی مفهومی از مقایسه تطبیقی شاخص های مکان گزینی و معیارهای هویت بخشی به محلات پرداخته، سپس از میان مناطق سیزده گانه کلانشهر مذهبی مشهد، منطقه مطلوب و مساجد مورد نظر براساس نوع بافت و میزان برخورداری مذهبی انتخاب نموده و داده های لازم از

طریق پرسشنامه و مشاهده به صورت ترکیبی کمی و کیفی جمع‌آوری شده و سپس با روش توصیفی-تحلیلی، مدل مفهومی پژوهش مورد ارزیابی قرار گرفته است. نتایج تحقیق میزان اثربخشی معیارهای هویت بخشی به محلات را در مکان‌گزینی مساجد محله‌ای نشان می‌دهد (خدائی و خزاعی، ۱۳۹۴). حسینی و علوی، در مقاله‌ای تحت عنوان مکان‌یابی مساجد شهرستان رشت با بهره‌گیری از سیستم اطلاعات جغرافیایی GIS به روش AHP مطالعه موردی: منطقه دو رشت)، با روش توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر مطالعات اسنادی و میدانی می‌کوشند، معیارهای مکان‌گزینی مساجد را سنجیده و بر اساس معیارهای اصلی و فرعی دریافت شده، مکان مناسب برای احداث مساجد جدید در منطقه ی دو شهر رشت را مشخص نمایند. این مقاله به منظور انجام محاسبات کمی و کیفی، از سیستم اطلاعات جغرافیایی GIS به روش AHP سودجسته است. برای این منظور این مقاله ابتدا پس از مطالعات اولیه و بازشناسی معیارها و زیرمعیارهای مؤثر در مکان‌یابی مسجد، با بهره‌گیری از نرم‌افزار به اولویت‌بندی و وزن‌دهی آنها پرداخته است. نتیجه‌ی حاصل نشان می‌دهد در میان معیارهای اصلی، معیارهای مذهبی نقش مهمتری نسبت به معیارهای شهرسازی و جمعیت بر عهده دارند و نیز در میان ۷۱ زیرمجموعه، دسترسی آسان و همجواری با سایر کاربری‌ها از اهمیت بیشتری برخوردارند. همچنین نتایجی نیز از بررسی نقشه‌های GIS به دست آمد که مکانهای مناسب برای احداث مسجد را پیشنهاد می‌دهد (حسینی و علوی، ۱۳۹۷).

مبانی نظری

جایگاه مساجد در شهر اسلامی:

"نقش محوری مسجد در جوامع اسلامی به گونه‌ای بوده که همواره در این مکان‌های معنوی و مقدس، فعالیت‌هایی از قبیل امور اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، علمی و قضایی نیز صورت می‌گرفته، و این امر نشان‌دهنده تأثیر بسیار شگرف مسجد در تداوم حیات اجتماعی مسلمانان می‌باشد" (همتی، ۱۳۸۴: ۱۶۳). "شهر اسلامی مبتنی بر چند کارکرد اساسی بود و بر پایه همان نیز فضاهای خویش را به وجود آورده و به آنها نظم می‌بخشید. یکی از این کارکردها، کارکرد دینی بود که خود را در فضای مسجد جامع و سایر مساجد شهر نشان می‌داد" (فکوهی، ۱۳۸۵: ۷۵). "بنابراین موقعیت و جایگاه مسجد در شهر اسلامی به گونه‌ای می‌باشد که جزو اولین بناهای طراحی شده در شهر اسلامی منصوب می‌شود" (بابانیا، ۱۳۷۷: ۵۵).

مروری بر مکان‌یابی مساجد در ادوار گذشته:

"هنر و حساسیت معماران ایرانی، میزان درک آن‌ها از ویژگی‌های فیزیکی و ذهنی، احساسی سایت یا حس مکان که تنها با حضور و زندگی در یک مکان حاصل می‌شود" (گودرزی سروش، ۱۳۹۵: ۵۷) باعث گردیده مکان‌یابی مسجد و رابطه آن با سایر عناصر شهری از اصلی‌ترین موضوعات در تاریخ شهرهای مسلمانان مورد توجه قرار گیرد. البته گاهی نیز در احداث محلات یا شهرها ابتدا مکان مسجد تعیین می‌شد و سپس، عناصر و فضاهای شهری نسبت به آن استقرار می‌یافتند. آن‌چه به صورت عام در شهرهای مسلمانان رایج و جاری بود، استقرار مسجد در مرکز شهر، در مرکز محله

و در هر مکان اجتماعی و فعالیتی عمده همچون بازارها بود. در مورد مکان استقرار مسجد جامع در شهر، ابن حوقل در قرن چهارم پس از دیدن شهر ارومیه گفته است: "مسجد جامع آن در بازار بزازان بوده است (لسترنج، ۱۳۶۷). مسجد در شهرسازی سنتی، همواره در نقطه عطف محیط قرار می گرفت و در منظومه ای از عملکردهای متنوع و آشنا، بخشی از ملزومات حیات جاری شهر قلمداد می شد. همجواری زندگی مادی و معنوی، موجبات پیوند و دلبستگی اجتماع با فضای مکانی مسجد را فراهم می کرد. در واقع کیفیت مساجد تنها توسط عوامل فیزیکی تعیین نمی شد، بلکه محصول ارتباط و برهم کنش متقابل بین فضای مسجد و استفاده کنندگان از آن بود (طالبی، ۱۳۷۹). اگر چه مسجد پیامبر در مدینه منوره به عنوان اولین الگوی همه مساجد مسلمانان، بسیار ساده و به دور از تکلف بنا شد، اما دربردارنده همه معنویاتی بود که از عبادتگاه، از مرکز شهر مسلمانان انتظار می رود. کلیت مسجد، فضایی بود که هر تازه واردی سراغ آن را می گرفت تا به مقصود برسد، از جهات بصری و شنیداری نیز به عنوان هویت شهر رسول الله ایفای نقش می کرد (همان). پس از گسترش اسلام و فراهم آمدن امکانات مختلف و توسعه تشکیلات اجتماعی، مدیریتی و آموزشی، این ویژگی کماکان برای مسجد حفظ شد و دیوارهای ذهنی بین فعالیتهای مختلف مسجدالنبی، به شکل دیوارهای عینی ظاهر شدند. در مرکز شهرهای مسلمانان، یک ساختمان (مسجد) به صورت مرکز مجموعه ساختمان هایی ظاهر شد که هر ساختمان، فعالیت خاصی را در خویش جای می داد و مجموعه این ساختمان ها "مرکز شهر" نام گرفت. مرکزی که هر یک از عناصر اصیل آن ارتباطی منطقی و تعریف شده با مرکز اصلی شهر (مسجد) داشت. دارالاماره (مکان کار و زندگی حاکم شهر)، مدرسه (فضای آموزش)، بازار (مجموعه فعالیتهای تجاری)، کاروانسرا (مکان نزول مسافران)، میدان (فضای عمومی شهر و مکان تجمعات و برپایی آئین ها و اجرای احکام)، دارالقضا (مکان دادخواهی و بازرسی)، بیت المال (مرکز مالی حکومت) و مکانهای برپایی آیین های خاص بنا به مذهب خاص، (مانند حسینیه ها، تکیه ها و خانقاه ها) بودند. همه اینها ارتباطی منطقی و تعریف شده با مسجد شهر داشتند. نمونه هایی چون میدان ارگ تهران، مجموعه کریمخانی شیراز، میدان نقش جهان، میدان گنجعلی خان و بسیاری از مراکز شهری و مراکز محلات شهرهای ایرانی، از جلوه های بارز این روند هستند که تا قرن گذشته به اشکال و شیوه های مختلف ظهور پیدا کردند (همان). مسجد در مرکز اقتصادی شهر نیز واقع بود؛ بازارها و بازارچه ها در اطراف مساجد ساخته می شد و فعالیتهای اقتصادی در آن انجام می شد (محراب بیگی، ۱۳۷۶). روش های به کار رفته برای معماری مساجد، معانی و ارزشهای معنوی و الهی را نیز به ناظرین و به اهل شهر القا می نمود. از جمله این که شهر در پناه و تحت سیطره معنویت مسجد زندگی می کرد، شهر متواضعی به نظر می رسید که نمایانگر وحدت جامعه بوده و این وحدت و تواضع در پرتو تعالیم الهی که نماد آن، مسجد بود در معرض دید همگان قرار داشت (همان).

معیارهای مکان یابی مساجد در شهر ایرانی - اسلامی:

از مهمترین عناصر شهرهای ایرانی - اسلامی، بنای مسجد است. دسترسی های شهری به مسجد و همچنین سیمای آن از جمله عواملی هستند که هویت شهر ایرانی - اسلامی را تشکیل می دهند و کالبد و عملکردهای آن به گونه ای که در روایات و اسناد تاریخی آمده است مبنایی برای مکان یابی مسجد و معماری آن می باشد. بنابراین از آن به عنوان احکام ثابت اسلام در مورد موقعیت مساجد در شهر یاد می شود. روایات و احادیث مرتبط با مسجد مهمترین معیارهای ثابت و غیرقابل تغییر هستند. "علاوه بر آن یکی از مسائلی که در مورد مسجد بسیار حائز اهمیت می باشد، تعیین مکان مسجد

در بافت شهری است" (زرگر، ۱۳۸۶: ۱۶۰). لذا تهیه طرحی جامع برای استقرار مساجد در شهر ها ضرورت دارد (نقی زاده، ۱۳۸۷: ۴۰۳).

انواع مسجد بر اساس کارکرد و مکان یابی آنها:

به طور کلی مساجد از نظر محل قرارگیری به ترتیب زیر دسته بندی می شوند:

الف) مساجد شهری ب) مساجد بین راهی ج) مساجد روستایی (قرائتی و دیگران، ۱۳۷۸). که در اینجا تنها مساجد شهری مورد بررسی قرار می گیرند.

الف) مساجد شهری: شامل کلیه مساجد واقع در شهر، که این مساجد بر حسب موقعیت و عملکردشان در مقیاس شهر، ارتباط و اتصال متفاوتی با بدنه پیرامون خود داشتند (طالبی، ۱۳۷۹) و از این نظر به چهار گروه تقسیم می شوند.

۱- **مسجد سر کوچه (نمازخانه):** این مساجد، کوچکتر از مساجد محله هستند که معمولاً از طریق وقف خیرین احداث شده اند (قرائتی و دیگران، ۱۳۷۸). این گونه مساجد برای بناهایی که ساکنین یا شاغلین آن نمی توانند به مسجد بروند، کاربرد مناسب دارد، مانند ادارات و مجتمع های مسکونی (الهی زاده، ۱۳۸۵).

۲- **مسجد محلی:** مساجدی که عملکرد اصلی آنها برگزاری نماز و آئین های عبادی است و تنها از طریق یک ورودی در معبر مجاور قابل دسترسی می باشند (طالبی، ۱۳۷۹). این نوع مساجد، محدوده فعالیتشان مقیاس محلی است و از نظر عرصه و اعیان نیز با توجه به جمعیت محله در نظر گرفته می شوند (قرائتی و دیگران، ۱۳۷۸).

۳- **مسجد منطقه (مسجد جامع):** مساجدی که عملکرد آنها در مقیاس محله یا بخشی از شهر بوده و علاوه بر برگزاری نماز، بخشی از مجموعه وسیع تر، مدرسه، بازارچه و ... می باشند (طالبی، ۱۳۷۹). این نوع مساجد با تقسیمات جدید شهری تطبیق دارند، معمولاً در تمام شهر نیز شناخته شده هستند، هر چند که مخاطبان این نوع مساجد اکثراً اهالی یک منطقه هستند ولی در مراسمات خاص مخاطبان فراتر از یک منطقه را نیز پوشش می دهد (همان).

۴- **مسجد جمعه (مصلی):** این مساجد که در مرکز شهر قرار داشته و در هر شهر یکتا هستند، مخصوص نماز اعیاد چهارگانه مسلمانان (عید جمعه، عید فطر، عید قربان و عید غدیر) می باشند که در زمان وجود حکومت اسلامی، عظمت و مجد در خور ستایشی را به شهر تحت پوشش می بخشند (الهی زاده، ۱۳۸۵).

معیارهای مذهبی انتخاب مکان مسجد (بر اساس احادیث و روایات):

همان طور که در جدول شماره ۱ ذکر شده است، روایات و احادیث مرتبط با معماری مسجد را می توان به دو دسته کلی تقسیم نمود: ۱) روایات و احادیثی که در ارتباط با شکل صوری و کالبدی بنای مسجد می باشند. ۲) روایات و احادیثی که در ارتباط با عملکردهای مسجد در قالب بایدها و نبایدهای کارکردی بحث می نمایند؛ یا به نوعی بحثی را در مورد جایگاه مسجد مطرح می نمایند.

- **مسجد بودن کل زمین** (عطایی همدانی و همکاران، ۱۳۹۰: ۶): مسجد به معنای محل سجود و سجود یعنی به خاک افتادن و خضوع و خشوع در برابر حق تعالی. مسجد با توجه به آموزه های دینی در یک معنای عام به سراسر زمین اطلاق می شود؛ رسول خدا (ص) پس از بیان فضیلت مسجد الحرام و مسجد الاقصی برای ابوذر، به وی فرمودند: "حیثما ادرکتک

الصلاه فصل و الارض لك مسجد" هر كجا وقت نمازت رسيد، همانجا نماز بخوان زيرا كل زمين، مسجد است (جعفریان، ۱۳۸۱: ۱۹۹).

- رعایت حریم: ۴۰ گز و ۴۰ خانه از هر طرف برای هر مسجد (محمدی ری شهری، ۱۳۷۸: ۴۳).
- قبرستان نبودن مکان استقرار مسجد: اگر مسجد در زمین موات بنا شده باشد و احیای کاربری زمین با مسجد امکان پذیر باشد بهتر است در این حریم بنایی احداث نشود و مساحت آن به نفع مسجد رعایت گردد (همان).
- پیش بینی توسعه مسجد در آینده
- عدم قرارگیری مساجد در فواصل کم نسبت به یکدیگر: این عمل موجبات بروز تفرقه و کثرت را بین مسلمانان فراهم می آورد (عطایی همدانی و همکاران، ۱۳۹۰: ۹).
- شبه ناک نبودن: از انتخاب مکان های مشکوک و مسئله دار به عنوان مسجد خودداری شود تا مؤمنان با آرامش خاطر و اطمینان کامل در خانه خدا به عبادت پردازند.
- غصبی نبودن: ساخت مسجد در مکان غصبی و معابر عمومی و قبرستان جایز نیست و حرام است (آذر و دیگران، ۱۳۹۲: ۵).

- پاک بودن: ساخت مسجد در زمین نجس جایز نیست (محمدی ری شهری، ۱۳۸۶).
- عدم قرارگیری در مسیر عبور و مرور: پیامبر خدا صلی الله علیه و آله می فرمایند: مساجد را در گذرگاهها قرار ندهید، جز برای ذکری یا نمازی (محمدی ری شهری، ۱۳۷۸).

جدول ۱: معیارهای مذهبی انتخاب مکان مسجد (بر اساس احادیث و روایات): (ماخذ: نگارنده)

معیارهای مذهبی انتخاب مکان مسجد (بر اساس احادیث و روایات)	
روایات مرتبط با شکل صوری و کالبدی مسجد	روایات مرتبط با عملکردهای مسجد در قالب بایدها و نبایدها کارکردی
پیش بینی توسعه مسجد در آینده	عدم اجرای حدود در مسجد
رعایت حریم	عدم برگزاری نماز مردگان در مسجد
قبرستان نبودن مکان استقرار مسجد	عدم شعرخوانی در مسجد
شبه ناک نبودن	عدم تجارت در مسجد
قرارگیری مساجد در فواصل کم نسبت به یکدیگر	عدم قضاوت در مسجد
عدم قرارگیری در مسیر عبور و مرور	عدم انجام امور نظامی و حتی حمل سلاح در مسجد
غصبی نبودن	عدم ترکیب فضاهای آموزشی کودکان با مسجد
	عدم قرارگیری مسجد در مسیر عبور و مرور

معیارهای اجتماعی:

اجتماع پذیری: مساجد به عنوان محل اجتماع مؤمنان در هر صبح، ظهر و شام همواره در قلب مجتمع های زیستی و محله های مسکونی جای داشته و در طول تاریخ جایگاه فعالیتها و عملکردهای متعددی بوده است؛ در دوره ای از تاریخ مرکز حکومتی و سیاسی جامعه و در زمانی دیگر مکانی برای مشارکت های اقتصادی مردم و در زمان های دیگر مکانی با اولویت فعالیتهای اجتماعی و فرهنگی بوده است. مسجد بالقوه مستعد ازدحام به ویژه اجتماعی ناشی از حضور زیاد افراد است و عمل اجتماعی عبادی آن چنان تنظیم شده تا معنوی ترین خلوت برای افراد حاضر آید؛ به طوری که می توان آن

را یک اجتماع خلوت‌گرا دانست (ناری قمی، ۱۳۸۹).

تعاملات اجتماعی: نگاه اسلام به مسجد به عنوان یک فضای اجتماعی و مکانی برای قرار گرفتن گروه‌های مختلف اجتماعی در کنار یکدیگر و شکل‌گیری تعاملات میان آنها (فارغ از هر رنگ و نژاد و جایگاه) است. این ویژگی بر موقعیت مسجد تاثیر مستقیم گذاشته است؛ به نحوی که مسجد در موقعیتی از نظر مکانی و فضایی قرار دارد که تمامی گروه‌های اجتماعی می‌توانند به آن دسترسی داشته باشند (سلطانی فرد و سید مرادی، ۱۳۹۵).

شاخص‌های برنامه‌ریزی و طراحی شهری:

- **اصل قبله:** بر اساس دستورات شفاف قرآن کریم، تلاش بر آن باشد که مجموعه بنای مسجد یا دست کم شبستان‌ها رو به قبله باشند چراکه رعایت این موضوع در تمرکز نمازگزاران موثر است (نوریان و همکاران، ۱۳۹۳).

- **اصل نخستین بنا:** پس از مکان‌یابی شهرها، مشخص شدن حدود مناطق و محله‌ها، اولین بنای شهر، منطقه، محله و ... مسجد آن شهر است. هر چند که بنای آن کامل نباشد و بتدریج کامل شود. ولی در مراحل تکمیل شهر در اولویت نسبت به سایر بناها قرار گیرد. که در آغاز مورد استفاده عوامل ساخت شهر خواهد بود و سپس در خدمت ساکنان شهر قرار خواهد گرفت (همان).

- **اصل وحدت:** فضای شهری در مقیاس کلی خود و در مجموعه همبسته‌اش، روی به وحدت دارد و این وحدت کل دارای هویتی یگانه می‌شود و شخصیتی خاص ارائه می‌دهد. در شهر اسلامی این وحدت چیزی جز توحید و بندگی نیست که در مقام بیان کالبدی، مسجد عهده‌دار بیان این مفهوم است (همان).

- **اصل هویت بخشی:** برای دست‌یابی به بعد هویت‌ساز باید از ساخت چندین مسجد در یک منطقه کاست چرا که ممکن است هیچ کدام از این مساجد کیفیت، اندازه و شکوه یک مسجد خوب را نداشته باشند. همچنین تعدد بسیار زیاد این مساجد باعث می‌شود تا به جای همگرایی نوعی رقابت و قوم‌گرایی در بین مساجد به وجود آید.

- **اصل سلسله مراتب:** هر فضای شهری، معماری در مکان سلسله‌مراتبی خود است که معنا می‌یابد و خارج از آن تعریف، تهی می‌شود. بر این اساس سلسله‌مراتب مسجد به صورت: مسجد جمعه یا مصلی، مسجد منطقه‌ای (جامع)، مسجد محله و مسجد در واحدهای همسایگی (مسجد راسته‌ای از بازار) یا نمازخانه ادارات و ساختمان‌های بلندمرتبه می‌باشد (نوریان و همکاران، ۱۳۹۳).

- **اصل مرکزیت مکانی (معیار کارایی):** سیر بررسی مطالعات صورت گرفته بیانگر این است که مساجد در توسعه کالبدی و ساختاری محلات شهری اغلب به عنوان مراکز عمومی، فرهنگی و مذهبی به شکل یک مجتمع برخوردار از کلیه امکانات فرهنگی طراحی شده و به عنوان اصلی‌ترین عامل هویت بخش به محلات شهری ایفای نقش می‌کردند و همواره مسجد و بازارچه عنصر اصلی و مشترک مراکز محلات بوده‌اند. مسجد باید در مرکزیت باشد، به گونه‌ای که شهروندان با مشاهده آن دریابند که در حول و حوش آن و با ضوابطی، هر چند نانوشتی می‌توانند در یک سلسله‌مراتب منظم به فضاها و عملکردهای عمده شهری دسترسی یابند (نقی زاده، ۱۳۸۷).

- **اصل تجمع:** جمع شدن عناصر متفاوت در یک مکان خاص، مفهومی ویژه بدان مکان می‌بخشد؛ مفهومی که از

چارچوب مکان خارج می شود و هویت فضایی به مکان می بخشد. به همین سبب باید در مجموعه مراکز و فضاهای شهری، عناصر و کاربری های متفاوت و گاه متضاد، بر محور مسجد گرد هم آیند (نوریان و همکاران، ۱۳۹۳).

– **اصل دسترسی:** دسترسی به مسجد با توجه به محدودیت عملکرد آن دارای اهمیت بسیار است. دسترسی به اشکال مختلف آن من جمله حرکت پیاده، یا وسیله شخصی و یا عمومی باید در شرایط مطلوب و دلپذیر وجود داشته باشد (طالبی، ۱۳۷۹). زمین مساجد باید در محل برخورد محورهای ارتباطی شهر و در فواصل مناسب از هم قرار داشته باشند، به گونه ای که امکان دسترسی ساکنین و شاغلین پیرامون آنها در فاصله زمانی کوتاه و بدون قطع شدن با شریان های اصلی سواره رو فراهم باشد.

– **اصل قلمرو:** قلمرو، فضایی است که در آن، آشنا از بیگانه شناخته می شود. به برخی از قلمروهای اساسی مسجد در زیر اشاره می شود:

۱- قلمرو پیاده: تاکید بر فضایی در اطراف مسجد دارد که در این فضا دسترسی پیاده اولویت دارد که عملکرد آن، فضایی مخصوص تفکر و ابراز احترام به مسجد و خشوع در درگاه خانه منتسب به پروردگار که نماد تذلل در پیشگاه خداوندی است (همان).

۲- قلمرو کاربری: این قلمرو تاکید بر وجود فعالیت هایی در اطراف مسجد می کند (همان). محل مسجد نسبت به فعالیتهای همجوار، مکانی اندیشیده و منطقی بوده و به عنوان مرکز ثقل مراجعات مردم در مرکز شهر و مرکز محلات ظاهر شود. در تعالیم اسلام، دنیا و آخرت یا جنبه های مادی و معنوی زندگی و فعالیت های گوناگون که در مسجد قابل انجامند؛ بایستی مورد توجه جدی قرار بگیرند (سجادزاده و همکاران، ۱۳۹۵).

– **اصل شأنیّت در رابطه با همجواری ها:** همجواری عناصر اصلی فعالیت های مختلف زندگی اجتماعی با مسجد، می تواند به این معنا باشد؛ آن را تداوم ببخشد و حالت روحانی و معنوی را بر همه فعالیت های انسان مسلط سازد. همچنین در انتخاب کاربری های همجوار مسجد باید دقت نمود و عملکردهایی مناسب با شأن و منزلت این مکان مقدس در نظر گرفت. همچنان که در گذشته نیز بسیاری از کاربری های مختلف، در یک سلسله مراتب تعریف شده ای رابطه ی خود را با مسجد حفظ می کردند (نقی زاده، ۱۳۸۹).

– **اصل میزان زمین مورد نیاز:** مبتنی بر این اصل، زمین مسجد باید قابلیت گسترش برای آینده را داشته باشد. – **پدافند غیر عامل:** به طور کلی مسجد باید در جایی ساخته شود که هنگام حادثه و بحران، علاوه بر اینکه خود از آسیب ایمن بماند، بتواند نقش مرکزیت مدیریت بحران محله و منطقه را نیز بر عهده بگیرد.

– **توسعه آینده شهر:** مکانی را که عنوان مسجد بر آن تحقق یابد دیگر نمی توان تغییر کاربری داد و از آن برای کاربریهای دیگر استفاده کرد؛ بنابراین باید دقت شود مکانی که برای مسجد انتخاب می شود با طرح های توسعه شهری مغایرت نداشته باشد (آذر و همکاران، ۱۳۹۲).

– **شاخص بودن در چشم انداز شهری:** مسجد نباید در ساختار شهری، گم و ناپیدا باشد؛ بلکه باید شاخص ترین مکان را به خود اختصاص دهد. در مکان یابی مساجد تقویت محورهای دید منتهی به آنها باید مورد توجه قرار گیرد (خدائی و خزاعی، ۱۳۹۴). ارتفاع ابنیه اطراف مسجد باید دست کم تا سه پلاک کمتر و یا هم ارتفاع مساجد پیش بینی شده باشد (همان).

- توجه به عوارض جغرافیایی منطقه: باید منطقه مورد نظر بدقت مورد ارزیابی قرار گیرد و عوارض طبیعی (تپه‌ها، شیب‌ها، رودخانه‌ها و...) آن شناسایی و در مکان‌یابی مساجد به آن دقت شود (همان).

روش تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش، توصیفی-تحلیلی و روش گردآوری اطلاعات به صورت میدانی و کتابخانه‌ای می‌باشد. جهت بررسی چهار مسجد معاصر در شهر تهران (مسجد شهرک غرب، حضرت امیر(ع)، دانشگاه تهران و ولی عصر(عج)) انتخاب شدند. سپس شاخص‌های مورد نظر، پس از بررسی جایگاه تاریخی مساجد در شهر ایرانی-اسلامی و مصوبه شورای عالی شهرسازی و معماری مساجد تحلیل شده و ابعاد مختلف مکان‌یابی مسجد بیان شده است.

معرفی نمونه‌های موردی

در این پژوهش، چهار نمونه از مساجد معاصر تهران (شهرک غرب، حضرت امیر(ع)، دانشگاه تهران، ولی عصر(عج)) مورد مطالعه قرار گرفته است. این مساجد به چند دلیل انتخاب شده‌اند. اول اینکه این مساجد در مناطق شهری و محلات مهم شهر تهران قرار گرفته‌اند و دارای فضای شهری متفاوتی هستند و از طرفی مکان‌یابی‌های تاثیرگذار در بافت شهری و عملکردهای متفاوتی را دارا می‌باشند و هرکدام به نحوی نوگرا بوده و همیشه مورد بحث و توجه طراحان بودند.

مسجد شهرک غرب:

مسجد جامع شهرک غرب، که در مدرن‌ترین بخش تهران احداث شده، با حفظ تمام عناصر معماری ایرانی-اسلامی خود سعی کرده است تا گام به گام با فضای مدرن منطقه نیز همخوان شود. تاریخ ساخت بنای مسجد و مجموعه متعلق به آن در زمینی به مساحت ۶۰۰۰ متر مربع و با طراحی مهندس طوسی، به سال ۱۳۷۰ هجری شمسی برمیگردد. مراکز خرید و تجاری مشهور در شهرک غرب، به همراه مجتمع‌های مسکونی مدرن و شیک در اطراف آن قرار داشته که چنین وضع و سبک زندگی مدرنی بدون شک تأثیر بسیار زیادی بر همه ابعاد مسجد (کالبدی، فضایی، کارکردهای آن، نوع معماری و...) خواهد داشت (پروین و کلانتری، ۱۳۹۲).

در برنامه فیزیکی پروژه، علاوه بر طراحی مسجد، مجموعه‌ای تجاری نیز به عنوان موقوفه مسجد لحاظ شده و در طرح کلی عملکرد مذهبی و تجاری کاملاً از یکدیگر مجزا شده‌اند. محوطه وسیع جلوی مجموعه تجاری باعث شده است تا نمای کلی و زیبای مسجد همچنان به زیبایی هر چه تمامتر خودنمایی کند. مجموعه تجاری به صورت دیوارهای ساده و منحنی شکل به عنوان زمینه‌ای برای مسجد طراحی شده، اما از آن جدا شده است، اما اگر به معماری آن از بالا نگاهی بیندازیم، متوجه کلیت آن با مسجد می‌شویم. برای ساخت مسجد، عناصر و ویژگی‌های زیر لحاظ شده است: به وجود آورنده حس وحدت، حضور و تمرکز در نمازگزاران، دارای روحیه مذهبی بودن، بی‌پیرایگی و خلوص، دارای نمادها و فرم‌های سنتی (پروین و کلانتری، ۱۳۹۲).

تحقیقات نشان می‌دهد که میان فضاهای شهری و نحوه استفاده از آنها و کیفیت محیط، ارتباط معناداری وجود دارد

(همان). از رهگذار همین اصل است که می توان نقش و جایگاه مسجد را چه در بعد کالبدی و چه روابط و کنش های اجتماعی منطقه برشمرد. بر اساس همین تعریف از فضای اجتماعی، می توان اذعان داشت که فیزیکی و کالبد مسجد جامع شهرک غرب به لحاظ کالبدی به میزان زیادی در بهبود کیفیت پیرامون خود تأثیرگذار بوده و به لحاظ تعامل مستقیم با کاربری های منفصل با آن فضای اطراف مسجد به طور کل امن تر از سایر فضاهای شهری است و به عبارت دیگر فاصله فیزیکی با مسجد با امنیت اجتماعی رابطه مستقیم دارد. همچنین، به نظر می رسد که در مناطق ۲ شهرداری تهران تمایزاتی قومیتی از پیش وجود نداشته است و مسجد در قالب کارکردهای آن، دارای تمایزات چشم گیری نمی باشد از همین رو، نوع انسجام اجتماعی که مولد مساجد در این مناطق هستند، چندان بر اساس هویت قومیتی استوار نشده است و مردم این منطقه، انسجام اجتماعی خود را بر اساس منافع مشترک استوار می دانند (تقوایی، ۱۳۸۹). این مسجد، علاوه بر کارکردهای مذهبی و دینی، کارکردهای اجتماعی دیگری از جمله؛ کارکردهای سیاسی، آموزشی، فرهنگی و اقتصادی نیز دارد که عمدتاً مربوط به عصر مدرن است و می توان آن را به عنوان یکی از کارکردهای پنهان و یا ناخواسته مسجد به شمار آورد. اما جنس و نوع منزلت اجتماعی در این منطقه از شهر تهران کاملاً متفاوت است. به واقع، مسجد در این نقطه از کلانشهر، بیش از آنکه به عنوان یک عنصر دینی برای کسب منزلت به شمار رود، تبدیل به یک برند می شود (پروین و کلانتری، ۱۳۹۲). متأسفانه یکی از دلایلی که مساجد در سطح شهر و به ویژه در برخی از مناطق نمی توانند هویت ساز شوند وجود چندین مسجد در یک منطقه می باشد که ممکن است هیچ کدام از این مساجد کیفیت اندازه و شکوه یک مسجد خوب را نداشته باشند در حالیکه این اصل در این بنا رعایت شده است.

مسجد حضرت امیر(ع):

طراح این مسجد، یوسف شریعت زاده و همکارانش و مساحت بستر طرح ۱۱۰۰ مترمربع و مساحت زیر بنا: ۱۰۰۰ مترمربع است. این بنا در سالهای ۱۳۴۶ تا ۱۳۵۰ ه.ش طراحی و ساخته شد، اما طی سالها تغییرات مستمری که در مسجد پدید آمد، بخشی از بنای مسجد در سال ۱۳۸۴ تخریب شد و مستحدثات جدید سیمای آن را به صورت امروزی درآورد (وزارت مسکن و شهرسازی، ۱۳۸۷). مسجد حضرت امیر(ع) ساختمانی کم ارتفاع و آجری است که با سازه نمایان بتنی در حاشیه غربی خیابان کارگر (امیرآباد) شمالی و در همسایگی واحدهای مسکونی، اداری و تجاری واقع شده است، که همگی به حیاطی در میانه می رسند. این مسجد در موقعیت خاصی استقرار یافته است. سر چهار راه و چراغ قرمز و بر خیابان اصلی. ورودی رو به خیابان به وسیله چند پله از سطح پیاده رو جدا شده و پس از عبور از فضایی که هیچ نامی نمی توان بر آن نهاد به شبستان می رسد. این فضا نه به لحاظ مفهوم و نه عملکرد، شباهتی به صحن یا ایوان مسجد ندارد. معبری است کوتاه و گذرا که نه تنها احساس حضور در مکانی مذهبی را القا نمی کند، بلکه عملکرد حیاطی جذاب را هم ندارد. در ساختمان شبستان، جهت گیری به سمت قبله صورت نگرفته است. در طرح این مسجد، به ویژه شبستان آن، "تصرف در الگو" مشاهده می شود. منظور از تصرف در الگو، اخذ الگویی سنتی و سپس تغییر آن الگو به هر نحو، چه با ایجاد تغییر در نوع عملکرد منتسب به آن الگوی خاص، چه با تغییر الگوهای مختلف و خلق الگویی نو و چه مانند آنچه در این مسجد به وقوع پیوسته است یعنی تغییر در اشکال و صورتهای ترکیب حجمی مسجد و ارتفاع آن نسبت به ساختمان های همجوار، خوانایی آن را در بین همسایگی ها افزایش داده است. استقرار آن نیز در نبش چهار راه بر شخصیت آن افزوده است. قرار گیری هر عنصر در جای مناسب خود باعث ایجاد نظم می شود. در این مسجد قرارگیری فضاها با رعایت سلسله مراتب:

پیش فضا، کفش کن و شبستان گویای نظم می باشد (پورجعفر و امیرخانی و لیلیان، ۱۳۹۰).

دانشگاه تهران:

این مسجد از جمله اولین مساجد با طراحی مدرن در تهران است و از معماری زیبای اسلامی برخوردار می باشد که توسط عبدالعزیز فرمانفرمایان طراحی و در سال ۱۳۴۵ با حضور رئیس‌جمهور پاکستان، افتتاح گردید. معماری بنا ترکیبی از معماری مدرن و معماری سنتی ایرانی می باشد و در فضایی به وسعت ۱۸۰۰ مترمربع ساخته شده که ۹۰۰ مترمربع به شبستان و ۹۰۰ مترمربع نیز به صحن مسجد اختصاص داده شده است. بناهای دانشکده های دانشگاه بسیار ساده و مبتنی بر مبانی معماری معاصر طراحی شده اند و ساختمان مسجد نیز در تعاملی همگن با بقیه ساختمان ها تشکیل یک کل را به عنوان مجموعه دانشگاه تهران داده است. به صورتی که ساختمان ها از یک جنس به نظر می رسند با این وجود در مقایسه با سایر بناهای دانشگاه به سرعت می توان دریافت این بنا یک مسجد است. حجم خالص بنا، سادگی و خضوع آن، مناره های باریک کاشی کاری شده عناصری هستند که هویت مذهبی این بنا را در مقابل جداره های ساده و مینیمال ساختمان های همجوار همچون ساختمان کتابخانه مرکزی متمایز می کند. اختلاف در ارتفاع، مصالح، شکل و ابعاد، انتزاع و خلوص فرمها را تشدید می کند. به علاوه استفاده از ستونهای سبک بتنی و سقفهای کنسول شده به عنوان رواق در اطراف صحن علاوه بر نشان دادن معنی متفاوتی از ارتباط صحن مسجد با بیرون، خود تصور فضایی صحن را به یک فضای یکدست شده مدرن نزدیک می کند (مهدوی نژاد و همکاران، ۱۳۹۳). حیاط مسجد، از سه جانب بوسیله رواق محصور شده است. در میانه هر رواق مدخلی برای ورود به مسجد وجود دارد و در نتیجه مسجد سه ورودی پیدا می کند. از میان این سه، ورودی شمال شرقی بخاطر استقرار جفت منار مذکور اهمیت بیشتری می یابد و ورودی اصلی و تشریفاتی مسجد تلقی می شود. حیاط و گنبد خانه در امتداد محور قبله و متصل به یکدیگر قرار گرفته اند، به طوری که در سلسله مراتب حرکت در مسجد، نخست می باید از ورودی ها یا رواق های سه جانب حیاط عبور کرد، به حیاط قدم می گذاشت، و آنگاه در جهت قبله به گنبدخانه وارد شد. در جهت گیری ساختمان به سوی قبله نقش جفت منارها هم البته نقش مهمی است. در سال ۱۳۳۶ طی تصمیمی موجب شد که بخش شمالی زمین به فضای سبز و بخش جنوبی آن به مسجدی برای دانشگاهیان اختصاص یابد. لذا از جهات مختلف، مسجد تبدیل به مجسمه ای می شود که از همه زوایا دیده می شود. از آنجا که حیاط با رواق هایی محصور شده که هریک در میانه خود مدخلی دارند و حیاط نیز معماری شفاف دارد، پیوند زیادی میان مسجد و محوطه اطراف آن بوجود آمده است. به این ترتیب که از سه جهت جنوب شرق، شمال شرق و شمال یا غرب، به آسانی می توان به مسجد وارد شد. به دلیل وجود سه ورودی فوق الذکر، نه فقط امکان ورود مستقیم و آسان به حیاط از جوانب مختلف مهیا شده، که بیش از آن، حیاط به معبر خوبی برای حرکت از یک جانب مسجد به جانب دیگر تبدیل شده است. به عبارت دیگر، فردی که در این محدوده از محوطه دانشگاه قصد حرکت از نقطه ای به نقطه دیگر را دارد، به وضوح در می یابد که حیاط مسجد مسیر مناسبی برای کوتاه کردن راه است. معبر قرار گرفتن مسجد، نکته مهمی است. زیرا با این عمل پیوند و رابطه زیادی میان مسجد- به عنوان فضایی عبادی- و دانشگاه- به عنوان مرکزی علمی و اجتماعی- بوجود می آید؛ مسجد نشسته در میانه دانشگاه، افراد را در حین گذر از معابر دانشگاه تهران و انجام فعالیتهای دانشگاهی به ناگاه با فضایی عبادی روبرو می سازد و به درون

حیات خود می کشاند. این استقرار باعث افزایش پیوند فضای مسجد با فعالیتهای عمومی دانشگاه می شود. به این معنی که اگر پیش از این درباره تأثیر انتظام فضایی مسجد در پیوند محکم فضای عبادی- مذهبی با فضاهای اجتماعی- آموزشی دانشگاه سخن رفت، می توان گفت انتخاب محل استقرار مسجد در بستر دانشگاه نیز از همین نیت نشأت می گیرد.

مسجد ولیعصر(ع):

مسجد ولی عصر(عج) در ضلع جنوب شرقی چهارراه ولی عصر تهران در زمینی به مساحت ۵۰۰۰ مترمربع ساخته شده است. برای ساخت مسجد، دو طرح پیشنهاد شد. ساخت طرح اولیه مسجد ولی عصر(عج) تهران از سال ۱۳۸۳ خورشیدی آغاز شد. این مجموعه در ابتدا توسط عبدالحمید نقره کار به سبک مساجد کلاسیک و به ارتفاع ۵۲ متر طراحی گردید، که در میانه اجرا با سیاست های مدیریت شهری و به علت عدم همخوانی با محیط اطراف به خصوص بنای تئاتر شهر با ارتفاع تقریبی ۲۰ متر، فرایند ساخت آن متوقف گردید. سپس ادامه کار به طراحی رضا دانشمیر واگذار شد و این طراحی با ایجاد تغییرات جامع نسبت به طرح اولیه، با حذف قسمت بالایی و هم ارتفاع کردن بنای مسجد با ساختمان تئاتر شهر، فرم کلی مسجد را افقی کرده به گونه ای که به نظر می رسد از زمین به سمت آسمان اوج گرفته است. این مسجد، کاملاً با آن چه در خاطرات مردم از مساجد وجود دارد متفاوت است. از آن جا که در دو محور مهم شمالی- جنوبی تهران، یعنی خیابان ولی عصر (عج)، از میدان تجریش، تا میدان راه آهن و محور شرقی- غربی تهران، از میدان امام حسین (ع) تا میدان انقلاب، هیچگونه نماد مذهبی شاخص و در شان پایتخت جمهوری اسلامی ایران وجود نداشت و از طرفی شهرداری در آن زمان مایل بود در غرب تهران و نزدیک نهاد ریاست جمهوری، مسجد و مجموعه فرهنگی در مقیاس یک مسجد جامع، برای برگزاری مراسم ملی داشته باشد، بنابراین مقیاس این مجموعه در حد یک مسجد جامع و مجموعه فرهنگی مرکز شهری، تعیین و مصوب شد (نقره کار، ۱۳۹۳). این مسجد در مجاورت مهمترین ساختمان تئاتر کشور است و اهالی هنر به آن جا رفت و آمد دارند. همچنین در سمت دیگر آن پارک دانشجو قرار دارد که یکی از پارک های مهم شهر است و آن طرف تر تالار وحدت، کمی دورتر از دانشگاه تهران، خیابان انقلاب با همان تعریف جغرافیایی- فرهنگی خاصش، این طرف تر هم دانشگاه امیرکبیر و همه اینها در کنار هم حکایت از آن دارد که مسجد ولی عصر(عج) در جایی پر از اماکن مهم فرهنگی ساخته شده است. اکثریت قریب به اتفاق ساختمان های جنوبی زمین مسجد، دارای هفت طبقه دیوار پشت کرده به ساختمان مسجد است، بنابراین کم کردن ارتفاع عناصر نمادین مسجد، موجب بی توجهی به شأن اجتماعی مسجد و حفظ حرمت و حریم مسجد می گردد. در طرح اولیه از آنجا که از منظر اسلامی، مفهوم عبادت و عبادتگاه، مهمترین عنصر در فضای شهری محسوب می شود، بنابراین به صورت بدیهی، سردرب مسجد، مناره ها و گنبد خانه مسجد، باید در طراز بالاتری از تئاتر شهر قرار می گرفت و بدین صورت نیز طراحی گردید (نقره کار، ۱۳۹۳).

تحلیل و ارزیابی

بررسی نمونه ها نشان داد که عواملی چند، از جمله: ورود برخی عملکردهای جدید، گسترش فن آوری و فراهم آمدن امکان ساخت ابنیه حجیم و عظیم، گسترش شهرها و به ویژه توسعه عمودی آن ها که حجم عمومی و کالبد شهرها را

تحت تأثیر قرار داده، سیطره روحیه سوداگری به ویژه بخش زمین، تقلید از شیوه‌ها والگوهای بیگانه، نگرش به مسجد همانند یک ساختمان معمولی که ضرورت اولیه زندگی نیست و ظهور مهندسانی که متأسفانه با معیارهای بیگانه و نه با باورهای جامعه خویش و اعتقادات مردم طراحی می‌کردند و می‌ساختند، نقش مساجد در شهرها دگرگون شد و ایفای نقش اصلی هویتی شهرها (به ویژه هویت معنوی و عملکردی آنها) از مساجد و عناصر معنوی و مذهبی گرفته شد و ایفای این نقش به عناصر شهری دیگری چون آسمان خراش‌ها و عملکردهای اقتصادی و مادی و تفریحی که امروزه، عنصر شاخص و هویت کالبدی بسیاری از شهرها هستند محول شده است. حتی حوزه پیرامونی عناصر مختلف شهری نیز به نحوی است که این گونه عناصر به صورت شاخص و خودنمایانه جلوه‌گر هستند؛ و در مقابل، مساجد (جز موارد خاص و استثنایی) عموماً در فضاهایی فشرده و محصور در ساختمان‌ها (مسجد حضرت امیر(ع)) و عملکردهای نامتجانس (مسجد حضرت ولی عصر(عج)) قرار گرفته‌اند. این بناها قبلاً ریتم شهری را کنترل و ویژگی‌های خود را منعکس می‌کردند. اما در حال حاضر افق شهری محدبی که برجسته‌ترین نقاط آن مسجد بودند، جای خود را به منحنی مقعری داده‌اند که در زیر آن، مساجد به ابنیه‌ای کوتاه و ناشناس بدل گشته‌اند (مسجد ولی عصر(عج) و مسجد حضرت امیر(ع)). اندازه و محل استقرار مساجد مفهوم خود را در ارتباط با دسترسی و رعایت مقیاس در سلسله مراتب تقسیمات کالبدی کاملاً از دست داده و مساجد در موقعیت‌های مختلف و در مقابل مخاطبان گوناگون عمدتاً در یک شکل و عملکرد ثابت ساخته شده‌اند (مسجد دانشگاه تهران) و به همین دلیل به بسیاری از نیازهای ساکنین محل نتوانسته‌اند پاسخ دهند (مسجد حضرت امیر(ع)) و در نهایت کمتر مورد استقبال قرار گرفته و در نتیجه حس تعلق به مساجد در آنها ضعیف می‌باشد (مسجد حضرت امیر(ع) و مسجد ولی عصر(عج)). لازم به ذکر است که برهم خوردن نظام محله‌ای، افزایش قیمت زمین، طراحی و اجرای مسجد توسط غیرمتخصصین، نگرش به مسجد و موضوعات مرتبط به مثابه بنگاهی اقتصادی (مسجد شهرک غرب)، دگرگونی و افول نگرش به کالبد و معماری مسجد (مسجد ولی عصر(عج)) در این نابسامانی نقش بسزایی داشته است. مساجد معمولاً به صورت منفک از سایر عملکردهای شهری در کنار معبری قرار گرفته‌اند و نسبت به سایر فعالیت‌ها، مرکزیت و تسلطی القا نمی‌کنند (مسجد ولی عصر(عج)). به دلیل اینکه اغلب مساجد، به ویژه مساجد احداث شده طی دهه‌های گذشته، برای انجام فعالیت‌های اجتماعی طراحی نشده‌اند، به ندرت می‌توانند به صورت جامع پاسخگوی نیازهای جامعه باشند، که غالباً با کمبود فضا و اغتشاش مواجه بوده و ارتباط فضاها و فعالیت‌های مختلف از یک نظم و هماهنگی و سلسله مراتب منطقی برخوردار نمی‌باشند که در طراحی‌های جدید بایستی توجه جدی به آن مبذول شود. اگر روزگاری مسجد تعیین‌کننده مکان و نوع رابطه عملکردهای شهری بود، امروزه موضوعاتی دیگر، و از جمله شریان‌های حرکت اتومبیل‌ها، بازارها و مراکز تفریح تعیین‌کننده مکان‌ها (هر چند نامناسب) برای بسیاری از کاربری‌ها و من جمله برای مساجد می‌باشند (مسجد شهرک غرب). مساجد در دوره تاریخی از وضوح و خوانایی قابل توجهی نسبت به دوره کنونی برخوردار بوده‌اند (عدم وضوح معماری مسجد ولی عصر(عج) برای عموم). همچنین مسجد و شهر در گذشته از انسجام فضایی بالایی نسبت به دوره معاصر برخوردار بودند و به واسطه ارتباط کالبدی و فضایی با پیرامون خود علاوه بر نقش اجتماعی - مذهبی به عنوان یک فضای شهری محسوب

می شده و از نظر عملکردی یکی از جاذب ها و انتخاب های اصلی استفاده کنندگان در تردد و استفاده از این فضا به شمار می رفته است. مداخلات گسترده و حذف ارتباط کالبدی- فضایی میان مساجد و فضای شهری پیرامون سبب تغییر جایگاه مسجد از یک فضای شهری در ساختار فضایی شهر اسلامی و نزول آن به یک عنصر کالبدی و معماری صرف در زمان حال (مسجد ولی عصر (عج)) است. ویژگی تقسیمات کالبدی و مفهومی همچون محله و واحد همسایگی با مرز محله، تنها شکل ظاهری پیدا کرده و در عمل قابل تعریف نیست. مرکز شهر یا محله و مسجد به عنوان یکی از عناصر شاخص شهری یا محله ای رنگ باخته و ظاهراً فقط قرارگیری مساجد در تقاطع های اصلی و پر رفت و آمد (مسجد حضرت امیر (ع))، از جمله ویژگیهای اساسی در انتخاب مکان استقرار آن ها در نظر گرفته شده است. رعایت قوانین مصوب حکومت اسلامی الزامی بوده و حریم ساختمانهای واجد ارزش باید رعایت گردد (مسجد ولی عصر (عج)).

تأثیر شهر به عنوان یک مرکز هنری با یک معماری شاخص، نماد تأثیر کشور می باشد و باید حرایم آن توسط بناهای دیگر حفظ گردد و ایجاد بناهای فرهنگی و مذهبی جایز نمی باشد و شأن و منزلت آن زیر سوال خواهد رفت و در طرح اولیه تأثیر شهر، پارک دانشجو به عنوان یک فضای باز پیرامونی جهت تعاملات اجتماعی برای آن در نظر گرفته شده است، در صورتی که در حال حاضر بام مسجد برای نشستن و گپ و گفتگو استفاده می گردد و متأسفانه شأنیت آن بنای مذهبی به عنوان یک عنصر مذهبی خدشه دار شده است. بنابراین با توجه به اینکه در معیارهای مکان گزینی مسجد، به عدم شبه ناک بودن محل و استقرار مسجد اشاره شد، لذا میتوان گفت که همجواری مسجد ولی عصر (عج) با تأثیر شهر در عمل به مصلحت نبوده است. نتیجه تحلیل های انجام شده در جدول ۲ اشاره شده است.

جدول ۲: بررسی تطبیقی مکان یابی مساجد معاصر شهر تهران، (ماخذ: نگارنده)

بررسی تطبیقی مکان یابی مساجد معاصر شهر تهران	مسجد شاخص		مسجد شهرک غرب	مسجد حضرت امیر(ع)	مسجد دانشگاه تهران	مسجد ولیعصر(عج) (دانشمیر)	مسجد ولیعصر (نقره کار)
	مکان یابی تصویری						
							
							
							
							
							
	نوع مسجد بر اساس کارکرد		مسجد منطقه (مسجد جامع)	مسجد محله	مسجد محله	مسجد منطقه (مسجد جامع)	مسجد منطقه (مسجد جامع)
معیارهای	اجتماع پذیری		✓	✓	✓	✓	✓
	تعاملات اجتماعی		✓	✓	✓	✓	✓

شاخصهای برنامه ریزی و طراحی شهری	اصل قبله		✓	×	✓	✓				
	اصل نخستین بنا		×	×	×	×				
	اصل وحدت		×	×	✓	✓				
	اصل هویت بخشی		×	×	✓	✓				
	اصل سلسله مراتب		✓	✓	✓	×				
	اصل مرکزیت مکانی		✓	✓	✓	✓				
	اصل تجمع		✓	✓	×	✓				
	اصل دسترسی		✓	✓	×	✓				
	اصل شانیت در رابطه با همجواریها		×	×	×	✓				
	اصل میزان زمین مورد نیاز		×	×	✓	×				
	آل قلمرو	قلمرو پیاده	✓	✓	×	✓				
		قلمرو کاربری	✓	✓	✓	✓				
پدافند غیر عامل						مبنا بر رعایت این اصل در کلیه ی نمونه ها است.				
توسعه آینده شهر						×	×	×	×	×
شاخص بودن در چشم انداز شهری						×	×	×	×	×
توجه به عوارض جغرافیایی منطقه						مبنا بر رعایت این اصل در کلیه ی نمونه ها است.				
معیارها						رعایت حریم				
						قبرستان نبودن مکان استقرار مسجد				
						پیش بینی توسعه مسجد در آینده				
						قرارگیری مساجد در فواصل کم نسبت به یکدیگر				
ی مذهبی						معیارهای مذهبی لازم است حتما در مکان یابی مساجد لحاظ گردد و هیچ کدام از آنها نسبت به یکدیگر برتری ندارد.				
انتخاب مکان										
مسجد(بر اساس										
اساس										

	شبه ناک نبودن	احادیث و روایات
	غصبی نبودن	
	عدم قرارگیری در مسیر عبور و مرور	

نتیجه گیری

زمین محل عبادت است و خداوند متعالی زمین را برای عبادت آفریده است اما برای ساخت مسجد باید به شأنیت و وقار و جایگاه مسجد توجه کرد. مساجد مقدس ترین مکان های روی زمین و از معنوی ترین موضوعات در معماری اند، که نه تنها محل عبادت، بلکه مکانی برای مدیریت تمام امور مرتبط با زندگی مسلمانان، تعریف می شوند. بنابراین کارکردهای گوناگون عبادی، اجتماعی، فرهنگی و... داشته و در هر زمان مأمنی برای مؤمنین محسوب می شوند؛ از اینرو میبایست جوابگوی نیازهای امروزی نیز باشند. با توجه به نقش مساجد در حیات شهری، بی توجهی به عوامل مکانیابی هنگام ساخت آنها، موجب هدر رفتن حجم قابل توجهی از منابع مادی و طبیعی، آسیب جدی به مردم و مدیریت شهری شده و در نقش آفرینی این مکان معنوی و مقدس اختلال ایجاد می شود. بنابراین واجب است در احداث مساجد اصول و ضوابط مربوط به مکان یابی لحاظ شود. در این تحقیق ابعاد مختلف مکان یابی مساجد در شهر ایرانی-اسلامی و عصر حاضر بررسی و طبقه بندی شد و مورد تحلیل و بررسی قرار گرفت. نتایج حاصله نشان می دهد تحولات معماری و شهرسازی در دوره معاصر منجر به دستیابی تعداد محدودی از معیارهای ارزشمند مکان یابی در مساجد امروزی شده و در برخی موارد از جمله مکان یابی مسجد ولی عصر(عج) به لحاظ مجاورت با تئاتر شهر حتی شأن مکانی مسجد نیز رعایت نشده است. تحقیق و شناخت معماری ایران بخصوص معماری بافت معاصر شهری با بازشناسی ارزش های کالبدی و محیطی همراه است که متأسفانه چنان که باید از گذشتگان به ما منتقل نشده، و سبب بیگانگی نسل طراح کنونی از دستاوردهای استادان هنر معاصر ایران بوده است. امید است موارد ذکر شده دریچه ای نو به روی مدیران و برنامه ریزان شهری در جهت مکان یابی مساجد بگشاید.

منابع

- آذر، عادل، لطیفی، میثم و ترکمنی، مهدی. (۱۳۹۲). شناسایی و رتبه بندی معیارهای مؤثر بر مکان یابی مساجد، دو فصلنامه علمی پژوهشی مدیریت اسلامی، شماره ۲۱.
- الهی زاده، محمدحسین. (۱۳۸۵). مصاحبه منتشر نشده مولف، مشهد مقدس.
- بابانیا، محمدباقر. (۱۳۷۷). مقاله در سایه سار مساجد، ماهنامه کوثر، شماره ۲.
- بهمنی، المیرا، گودرزی سروش، محمد مهدی و زارعی، محمدابراهیم. (۱۳۹۵). بررسی شناخت عوامل زمینه گرا در کالبد خانه ها و بافت کهن سنندج (با نگاهی به ویژگی های عمارت وکیل الملک). مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ۷(۲۶)، ۵۵-۶۹.
- پروین، ستار و کلانتری، عبدالحسین. (۱۳۹۲). بررسی کارکردهای چندگانه مدرن مساجد تهران امروز (نمونه موردی مسجد جامع شهرک غرب)، مرکز مطالعات و برنامه ریزی شهر تهران، گروه پژوهشهای راهبردی اجتماعی و فرهنگی، تهران.
- حسینی، سید باقر و علوی نیاکو، سید پژمان. (۱۳۹۸). مکان یابی مساجد شهرستان رشت با بهره گیری از سیستم اطلاعات جغرافیایی GIS به روش AHP مطالعه موردی: منطقه دو رشت)، مهندسی جغرافیایی سرزمین، ۳(۴)، ۲۷-۳۸.
- حمزه نژاد، مهدی و واحددهکردی، شکوفه. (۱۳۹۶). امکان سنجی مجاورت مساجد شیعه و سنی با رویکرد افزایش پایداری اجتماعی (مطالعه موردی: مساجد جامع شهر گنبد کاووس). مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ۷(۲۸)، ۵۳-۶۲.
- خدائی، جواد و خزاعی، مریم. (۱۳۹۵). ارزیابی مکان گزینی مسجد محله ای در راستای تقویت ساختار هویتی محلات به عنوان مکانی برای سکونت- نمونه موردی مشهد. فصلنامه مطالعات شهری، ۵(۱۸)، ۵-۲۰.
- دانشمند، سارا و نقره کار، عبدالحمید. (۱۳۹۲). چگونگی طراحی ورودی بنا باتوجه به اصول شکل گیری معماری آستانگی"، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ص ۷۹-۸۹.

- زرگر، اکبر. (۱۳۶۰)، راهنمای معماری مساجد، انتشارات دید، تهران.
- سجادزاده، حسن، یوسفی، ماندانا و یوسفی، محمد. (۱۳۹۵). ارزیابی مولفه‌های اجتماع‌پذیری در کیفیت بخشی به مساجد محلی ایران (نمونه موردی: مسجد چمن‌چوپانان، مسجد شالبافان و مسجد کولانج شهر همدان) پژوهش‌های معماری اسلامی؛ ۴ (۱): ۲۹-۴۵
- سلطانی‌فرد، هادی و سید مرادی، زهره سادات. (۱۳۹۵). دگرگونی جایگاه مسجد جامع در پیکره‌بندی فضایی شهر اسلامی مورد مطالعه: مسجد جامع شهر سبزوار پژوهش‌های معماری اسلامی؛ ۴ (۲): ۱۰۷-۱۲۳
- طالبی، ژاله. (۱۳۷۹). مسجد به عنوان پایگاه همبستگی اجتماعی، مجموعه مقالات دومین همایش بین‌المللی مسجد؛ افق آینده، انتشارات دانشگاه هنر، تهران.
- عطایی همدانی، محمدرضا، حمزه نژاد، مهدی و نقره کار، عبدالحمید. (۱۳۹۰). بررسی و الگوشناسی مکان‌یابی مساجد عصر نبوی در مدینه (مقدمه‌ای برای دست‌یابی به اصول مکان‌یابی مسجد در شهر اسلامی). باغ نظر، ۸ (۱۶)، ۳-۱۸.
- عطار عباسی، زهره، عینی‌فر، علیرضا، فروتن، منوچهر و سروش، محمدمهدی. (۱۳۹۹). بررسی ساز و کار اثرگذاری ویژگی‌های کالبدی-معنایی تهی بر تعاملات اجتماعی. مطالعات محیطی هفت حصار؛ ۹ (۳۳): ۶۲-۴۳
- قرائتی، اصغر و نیاسری، عرشی. (۱۳۷۸). توصیه‌هایی برای طراحی مساجد، مجموعه مقالات اولین همایش بین‌المللی مسجد، افق آینده، انتشارات دانشگاه هنر، تهران.
- کاظمی، محمد و کلانتری خلیل آباد، حسین. (۱۳۹۰). ابزارهای پیام‌رسان معنوی در معماری مسجد با تأکید بر نقش ایدئولوژی اسلامی، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ۶، ۴۶-۴۱
- گودرزی سروش، محمد مهدی و جعفری خواه، سروه. (۱۳۹۵). بازخوانی تأثیر محیط یادگیری بر فرآیند ادراک و شناخت کودکان، مجله مطالعات محیطی هفت حصار، ۹، ۴۰-۳۳
- گودرزی سروش، محمدمهدی و گودرزی سروش، خلیل. (۱۳۹۲). بازشناسی مفهوم هویت در فضای شهری (نمونه موردی: خیابان بوعلی همدان). مطالعات شهر ایرانی اسلامی، (۱۱)، ۱۰۱-۱۰۷.
- گودرزی سروش، محمدمهدی، امین زاده گوه‌ریزی، بهناز و نقی زاده، محمد. (۱۳۹۱). تجلی اندیشه اسلامی در شهر با حضور مدرسه در محله. مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ۲ (۷)، ۹۹-۱۰۸.
- لسترنج، گای. (۱۳۶۷). جغرافیای تاریخی سرزمینهای خلافت شرقی، ترجمه محمود عرفان، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.
- محراب بیگی، محمد علی. (۱۳۷۶). مسجد و فرهنگ مردم، مجله هنر، شماره ۳.
- محمدی ری شهری، محمد. (۱۳۷۸). میزان الحکمه، دارالحديث، قم.
- محمدی ری شهری، محمد. (۱۳۸۶). فرهنگ نامه مسجد، دارالحديث، قم.
- منتظری شاد، پریسا، گودرزی سروش، محمد مهدی و نقدی، اسداله. (۱۳۹۶). نقش عوامل اجتماعی در بهبود اجتماع‌پذیری سکونتگاه‌های غیررسمی (مطالعه موردی: کوی خضر). مطالعات محیطی هفت حصار؛ ۵ (۲۰): ۷۱-۵۹
- مهدوی‌نژاد، محمد جواد، مشایخی، محمد و بهرامی، منیره. (۱۳۹۳). الگوهای طراحی مسجد در معماری معاصر پژوهش‌های معماری اسلامی؛ ۲ (۴): ۱-۱۵
- ناری قمی، مسعود. (۱۳۸۹). مطالعه ای معناشناختی در باب مفهوم درونگرایی در شهر اسلامی. نشریه هنرهای زیبا: معماری و شهرسازی، ۲ (۴۳)، ۶۹-۸۱.
- نقی زاده، محمد. (۱۳۸۷). شهر و معماری اسلامی، انتشارات مانی، اصفهان.
- نقی زاده، محمد. (۱۳۸۹). تحلیل و طراحی فضای شهری (مبانی، تعاریف، معیارها و شیوه‌ها)، انتشارات جهاددانشگاهی، تهران.
- نقی زاده، محمد. (۱۳۹۲). جایگاه مسجد در طراحی شهر اسلامی، مجله هنر، شماره ۱۷۹.
- نقره کار، عبدالحمید. (۱۳۹۳). ارزیابی و نقد طرح و ساختمان جدید مسجد ولیعصر (عج) در مجاورت تئاتر شهر (تهران). پژوهش‌های معماری اسلامی، ۱ (۲)، ۳۹-۳۳.
- نوریان، فرشاد، الهی زاده، حجت الاسلام محمدحسین و عبدالهی ثابت، محمدمهدی. (۱۳۹۳). کاوشی در نظام مساجد در کاربری زمین شهر و استخراج معیارهای مکان‌گزینی آن. نشریه هنرهای زیبا: معماری و شهرسازی، ۱۹ (۳)، ۳۹-۵۲.